

SOME MIDDLE-EASTERN ELEMENTS IN IDEOLOGY OF THE CATACOMBS POPULATION IN THE NORTHERN BLACK SEA TERRITORIES

Many new findings elucidating ideological principles of the population of Ingul culture have been accumulated for recent fifteen years. Among them there are a developed cult of skulls and the dead with modelling of faces and embalming of corpses, sanctuary which is underlain by an idea of zicurate, some other findings. Some types of adornments, house-building, pottery have also Middle-Eastern roots. An analysis of their complex gives rise to the thought about participation of certain Middle-Eastern population in formation of Ingul culture and confirms a level of the socio-economic development of the catacombs society close to ancient Eastern one.

Одержано 27.08.90

ГУНИ НАПЕРЕДОДНІ ЇХ ВТОРГНЕННЯ В ЄВРОПУ

Ю. В. Павленко, Є. А. Смагулов

У статті розглядається проблема етногенезу та локалізації політичних центрів гунського об'єднання напередодні їх вторгнення в степи Східної Європи. На основі археологічних та писемних джерел доводиться, що в III—IV ст. гунське об'єднання складалось на території сучасного Казахстану, між Східним Приарал'ям та Західним Тянь-Шанем.

Історичний зв'язок між сюну (хуну), що в III ст. до н. е. — II ст. н. е. мешкали на північних кордонах Ханьського Китаю, та гунами, які наприкінці IV ст. н. е. розгромили причорноморських готів, а в середині V ст. доходили до мурів Риму та Орлеану, визнається майже всіма дослідниками, але повністю доведеним не може вважатись і сьогодні. Так, наприклад, С. С. Мін'яєв зазначає, що можна простежити в деталях історію сюну, але як вони пов'язані з гунами, досі залишається нез'ясованим. Тому його стаття «не вирішує проблему походження європейських гунів, а, навпаки, підкреслює її складність»¹.

Користуючись цим, деякі автори (І. Білик, Г. К. Василенко) намагаються ототожнити гунів зі слов'янами південних областей Східної Європи. Зайвим було б доводити неспроможність таких «сміливих» припущень. Але, разом з тим, проблема гунів — їх етногенез до появи у східноєвропейських степах, територія розселення та зв'язок з сюну давньокитайських джерел — вивчена недостатньо. Певному висвітленню цих питань, принципово важливих для розуміння історії України, Південної Росії, Казахстану та Середньої Азії на межі давнини і середньовіччя, і присвячена ця стаття.

Історія сюну на основі китайських писемних документів та, деякою мірою, археологічних джерел вивчена відносно докладно². Протягом V—III ст. до н. е. у Саяно-Алтайському регіоні та Монголії панівною силою були об'єднання юечжів та усунів, які мали культуру східноскіфського (сакського) типу. Але наприкінці III ст. до н. е. у Східній Монголії складається міцне об'єднання гунських племен на чолі з володарями — шаньюями. Протягом II ст. до н. е. вони стають господарями степів між Тянь-Шанем та Хінганом і ведуть запеклу боротьбу з Китаєм, але у наступному сторіччі їх перемага-

ють ханські війська та усуні. У середині I ст. н. е. вони остаточно розколювались на південних та північних сюну. Перші потрапили у залежність до імперії Хань, другі — пересунувшись до Західної Монголії та Східного Туркестану, протягом сторіччя ще чинили опір, але у 50-х роках II ст. були вщент розбиті сяньбійцями. Їх рештки відходять на захід і зникають з поля зору китайських хроністів.

Історія гунів у Європі починається ніби з нуля. Як пише Л. М. Гумільов, з 155 р., коли північні хуну відірвались від сяньбійців, що перемогли їх, до 350 р., коли гуни почали запеклу боротьбу з аланами, їх історія невідома³. С. О. Плетньова вважає, що всі ці 200 років «тисячі кілометрів йшли хуну сибірськими та уральськими степами», змішуючись з місцевими тюркомовними та угромовними племенами, але кількома сторінками нижче визначає: «Незважаючи на величезну кількість народів, що були залучені до гунського руху, в степах відомо не набагато більше, ніж півсотні пам'яток, до того ж у переважній більшості розграбованих»⁴. Торкаючись цього питання, і А. К. Амброз вказує на невелику кількість археологічних пам'яток IV ст. у степах на схід від Дону та Волги. Відповідно це не дає можливості виділити тут групу старожитностей, пов'язану з історичними гунами. Матеріальна культура останніх у сталому вигляді зафіксована пізніше, вже у європейських степах. Її азійські елементи нечисленні (специфічна конструкція сидел, лускоподібний орнамент, що імітує пір'я, та бронзові казани з візерунками), тоді як інші риси відомі у східноєвропейських степах у попередні часи⁵. До цього додамо, що названі вище три «східні ознаки» так само, як властиві гунському періоду прикраси із золотої накладної фольги з вставними напівкоштовними камінцями, не є етнічними ознаками.

Як свідчать писемні джерела, рух гунів просторами Казахстану був не таким вже й тривалим. Першу згадку про них маємо від Діонісія Перієгета (близько 160 р.), який знає їх десь на північному сході за Каспієм. Так само локалізує гунів і Птолемей (70—80-х роках II ст.)⁶. Але потім, майже 200 років, античні автори більше про них не згадують, аж поки Амміан Марцеллін у другій половині IV ст., вкрай здивований їх раптовим виходом на історичну арену та блискучими перемогами над аланами і готами, не порівнює їх з хуртовиною, що налетіла на Європу зі Сходу.

Факт вторгнення гунів у Приазов'я та Північне Причорномор'я в останній чверті IV ст. добре засвідчений писемними джерелами (Амміан Марцеллін, Йордан тощо) і сумніву не підлягає. Тривалий час з цим пов'язувався і занепад економічного та культурного життя у цьому регіоні⁷. Якщо стосовно Північно-Західного Причорномор'я так, мабуть, і було, то відносно боспорських міст та Криму в цілому ця точка зору останнім часом переглядається. Нові дослідження переконують, що культурний шар, який традиційно датувався IV—V ст., насправді слід відносити не раніше, ніж до другої чверті VI ст.⁸ А. В. Сазанов дійшов висновку, що загибель боспорських міст була пов'язана не з тими гунами, від яких вестготи тікали за Дунай, а з їх віддаленими нащадками — гунами-утургурами, які, за візантійським істориком Феофаном, у 527/528 р. спустошили Боспор. Ніяких певних свідчень про переселення гунів як цілого народу в степи Східної Європи майже до середини V ст. ми не маємо.

Відносно подій другої половини IV ст. і Амміан Марцеллін (XXXI, 3, D) і Йордан (§ 122, 123, 130 тощо) повідомляють лише про військові набіги і походи гунів на аланів та готів, про підкорення першими останніх. Певні відомості про постійне перебування власне гунського народу на півдні Східної Європи маємо стосовно кінця V—VI ст. у творах Йордана (§ 37) та Прокопія Кесарійського (VIII, 5, 23, 26—27). У цей час вони — місцеві скотарі, «пастуший народ, з сезонними перекочуваннями, з чергуванням випасів, з певною територією для кочового літування й іншою — для сталої зимівлі»⁹ на узбережжях Меотіди та Понтійського моря у Криму. Проте окремі багаті, але впускні поховання чоловіків-воїнів з характерними гунськими ознаками (бронзовими казанами, інкрустованими золотими прикрасами тощо) з'являються в Криму близько межі IV—V ст.¹⁰ У цей же час відповідні комплекси гунської культури поширюються у Південному Приураллі та Нижньому По-

волжі. Вироби поліхромного стилю, що з них походять, мають надійні аналогії в багатих похованнях Таласької долини (на схід від Сирдар'ї) та в низці проміжних пунктів на території Казахстану¹¹.

З наведених вище матеріалів випливає, що у IV ст. гуни як окремий етнос ще не існували у степах Східної Європи, а лише здійснювали туди військові походи. Для регулярних перемог над такими сильними ворогами як алани та остготи була потрібна не лише розвинена військово-політична система, а й надійна соціально-економічна база, яка, зрозуміло, знаходилась на якійсь території і тому має бути археологічно ідентифікованою. Цей центр гунів у III—IV ст. мав знаходитись на схід від Північного Прикаспію, але не далі Алтайських і Тянь-Шаньських гір, між Сибіром та Хорезмом і Согдом, тобто приблизно у межах сучасного Казахстану. Але — де саме?

Переконливої версії з цього приводу не висунуто. Припущення, що гуни 200 років мешкали десь у лісостеповому Заураллі, де змішались з місцевими угрськими племенами¹² ні на чому не ґрунтується. Думку С. О. Плетньової про те, що їх «похід», який буцімто затягнувся на два сторіччя, має співвідноситись з «першою стадією кочування»¹³ (за її схемою) також ніяк не можна прийняти. По-перше, для того, щоб пройти Казахстан зі сходу на захід досить було б і півроку: тим більше, що через кілька років після розгрому сюну сянбійцями Діонісій Перієгет вже згадує їх. По-друге, за умов суворих зим у степах Казахстану худоба не витримала б без улаштування спеціальних зимівель. А останні, як свідчать численні етнографічні та середньовічні писемні джерела, протягом століть мали сталу локалізацію і розташовувались у південних районах: Приараллі, долинах Сирдар'ї, Таласу, Чу, Іллі, біля оз. Балхаш тощо¹⁴. З цих зимівель навесні скотарі вирушали на північ — у відкритий степ, до лісостепової смуги Західного Сибіру, або на гірські пасовиська Киргизстану та Східноказахстанських хребтів.

Ось як таку систему скотарства середньовічного Казахстану описує автор XVI ст. Фазлаллах бен Рузбіхан: «Казахські зимівки та літовки випростані на 600 фарсангів (3000 км). Зимівки знаходяться по берегах Сирдар'ї, в пісках Каракумів та Кизилкумів, а літні пасовиська — на околицях Дашт-і-Кипчака, аж до Волги»¹⁵. Така ж картина повинна була спостерігатись у першій половині I тис. Інша система організації кочового скотарства у межах Казахстану, зважаючи на його специфічні природні умови, неможлива. Як у пізньому, так і у ранньому середньовіччі рухомі скотарі казахстанських степів у теплу пору року відкочовували на північ, а на зиму повертались у південні райони, переважно до річкових долин та передгір'їв, де існували більшеченш постійні поселення і протягом усього року мешкала певна кількість людей.

Як узгоджується таке уявлення про організацію господарського життя рухливих скотарів Казахстану I тис. з відомим описом гунів в «Історії» Амміана Марцелліна? Нагадаємо цей фрагмент. Для римського ерудита, що ретельно вивчав праці своїх попередників, гуни були «небаченим до того родом людей», про яких мало знають давні автори. На йому думку, вони переважають «усяку міру дикунства» і є коренем усіх лих. Вони відрізняються таким страхітливим виглядом, що їх «можна прийняти за двоногих звірів». Вони «кочують по горах і лісах», не підкоряються царській владі, а очолюються «найзнатнішими». Вони кочують з кибитками, у яких знаходяться їхні сім'ї, не займаються землеробством і нападають на сусідів. За цим описом «вони такі дикі, що не використовують навіть вогню». Коли вони приходять у якесь місце, де багато трави, то ставлять у вигляді кола свої кибитки, а коли закінчується «весь корм для худоби, вони знову везуть свої, так би мовити, міста, що розташовані на візках»¹⁶.

Неважко збагнути, що сам Амміан ніколи гунів не бачив і описував їх на тлі жадливих оповідей про них, які поширювали у північно-східних провінціях біженці з Північного Причорномор'я. Вражає некритичне ставлення до цих пліток, які відбилися, наприклад, у повідомленні про те, що гуни буцімто не знають навіть вогню. Не важко виявити й істотні протиріччя у характеристиці їх господарства: з одного боку вони — мешканці лісів і гір, з іншого — степові кочовики-скотарі. Якщо ж відкинути художньо-емоційні прикраси, типові для пізньоантичної історіографії, то з наведеного уривку ми можемо

дiзнатись лише про те, що: 1) до останньої третини IV ст. у античному свiтi про гунів майже нічого не знали, бо вони мешкали десь далеко на пiвнiчному сходi вiд кордонiв Римської iмперiї; 2) iнформатори Амміана знали їх як рухомих скотарiв, якi кочують значну частину року з худобою та сiм'ями; 3) їхнє кiнне вiйсько становило велику силу, якій не змогли протистояти алани та готи; 4) на чолi гунів, якi робили походи у Пiвнiчне Причорномор'я принаймнi до кiнця IV ст., стояли не «царi», тобто спадкоємнi володарi, а полководцi з середовища місцевої аристократiї. Все це, з вiдповiдною корекцiєю до обставин часу, можна було б сказати i про тюркютiв доби Тюркського каганату, коли вони вперше з'явилися у Пiвнiчному Причорномор'ї, i про татаро-монголиб, коли вони вперше пiшли на Русь.

Додамо також, що занадто довірливе ставлення до поданої Амміаном характеристики гунів лише як дикунiв та грабiжників, притаманне деяким дослідникам¹⁷, суперечить вимогам iсторичної критики джерела. Якщо ж рахуватись з останнiми, то цю працю треба розглядати у контекстi iсторико-полiтичного свiтобачення її автора. А, як пiдкреслює З. В. Удальцова, свiтогляд його ґрунтувався на iдеї про «боротьбу двох свiтiв, римського та варварського». Всi симпатiї Амміана Марцелліна, а пiзніше Прокопiя, Агафiя i Сiмокати — «на боцi великого, гордого та, на його думку, вiчного Риму». Вiн постiйно протиставляє упоряджене, цивiлізоване античне суспiльство варварським племенам, що не знають законiв. Тиск варварiв на кордони Риму змальовується ним як спустошливий ураган, загальне лихо для населення iмперiї, а боротьба з цими грабiжниками — як патрiотичний обов'язок кожного громадянина. Особливої ненавистi, як зазначає далi З. В. Удальцова, «заслужовують на його думку, дикi кочовi народи» i не лише гуни, а й алани та сарацини. Але, не кажучи вже про германцiв та iсаврiв, навiть такi цивiлізованi народи, як перси або єгиптяни малюються iсториком найтемнiшими кольорами¹⁸. У такому iдейному контекстi бiльш зрозумiлим стає i ставлення Амміана до гунів, нових могутнiх ворогiв Риму, вiдбите у його творi. Крім того, вiн мiг знати про них лише з розповiдей бiженцiв, якi бачили гунську кiнноту та чули, що десь далеко, за «Меотiйськими болотами бiля Льодовитого океану», вони випасають свою худобу. До речi, саме у тому напрямку, у Заволжi та степовому Приураллi, за даними середньовiчних писемних та етнографiчних джерел, знаємо пiвнiчно-захiднi межi лiтнiх пасовищ, зимвлi яких знаходились на багатi сотень кiлометрiв пiвденнiше. Вiдповiдна ситуацiя, мабуть, мала місце i в гунські часи.

Наведене вище дозволяє ставити питання про пошук гунських зимникiв, принаймнi III—IV ст., у пiвденних районах Казахстану, переважно — в долині Сирдар'ї та Схiдному Приараллi, бiля рiчок i в передгiр'ях.

Як свiдчать археологiчні матерiали, накопиченi казахстанськими дослідниками, наприкинцi I тис. до н. е. — на початку I тис. н. е. в Присирдар'їнському регионi вiдбувався iнтенсивний процес виникнення стацiонарних укрiплених поселень. Вони будувались переважно на берегових терасах великих рiчок, якi стiкали з Угмського та Каратаусського гiрських хребтiв — Арихь, Бугунь, Чаян, Боролдай, Аристанди, Карачiк тощо. Рухомi скотарi, переважно представники пiзньюсакських племен, поступово переходять до бiльш осiлих форм життя. Помiтно зростає питома вага землеробства та ремiсничої дiяльностi. У перших столiттях I тис. н. е. цей процес набуває поширення i охоплює пiвнiчнi та пiвденнi схили Каратау, гiрські долини Тянь-Шаню та басейн Сирдар'ї у межах спочатку її середньої, а потiм i нижньої течiї. Тому невипадково, що нижчi шари майже всiх середньовiчних мiст у регионi датуються цим часом. Це стосується Отрара, Яси-Туркестана, Сайрама, городища Мурдан-Куюк тощо. У зручних зi стратегiчної та господарської точки зору мiсцях виникають десяткi укрiплених городищ та неукрiплених селищ, що тяжiють до них. У наш час вони мають вигляд рiзноманiтних за формою та висотою великих глиняних горбiв (тобе), з шарами культурних вiдкладень. Дуже часто пiд ними знаходять залишки тимчасових сезонних стiйбищ скотарiв попереднього часу¹⁹.

Аналіз наявних археологiчних матерiалiв дозволяє дiйти висновку, що господарство населення цих городищ та селищ в цiлому було скотарсько-зем-

леробським, але провідна роль належала пастушому скотарству. Екстенсивна форма останнього передбачає наявність системи сезонних перегонів, меридіональних (південь-північ) та вертикальних (степ-гори), яка взагалі була притаманна скотарським суспільствам Казахстану, щонайменше з доби пізньої бронзи. Але з початку I тис. н. е. у басейні Сирдар'ї поширюється іригаційне землеробство, можливе лише за умов чіткої організації суспільної праці, а у межах укріплених поселень виникають монументальні палацові комплекси. Могутні фортифікаційні споруди цитаделей та системи житлових споруд інколи не поступаються найкращим зразкам тогочасної архітектури середньо-азіатських областей (Согд, Хорезм, Бактрія) та свідчать про істотні впливи з боку останньої. Керамічне виробництво, як зазначає Л. М. Левіна, вже, мабуть, мало ремісничий характер, про що свідчить різноманітність типів посуду та певна стандартизація його форм²⁰. Але гончарний круг у першій половині I тис. н. е. тут ще не використовувався.

Згідно з писемними джерелами до кінця II ст. до н. е. у районі середньої Сирдар'ї та навколишніх земель виникає могутня держава Кангюй, володіння якої на південному сході межували з Ферганою, а на північному заході простягались до пасовиськ приаральських сармато-аланських племен, які перебували в залежності від неї. Китайські джерела називають конгюйців кочовим народом, але разом з тим констатують, що вони мешкають у поселеннях з глиняними стінами вздовж Сирдар'ї, резиденція їх володаря знаходилась в районі Ташкентського оазису (давній Чач). Коли в 104 р. до н. е. більш як сотисячне китайське військо вдерлось у межі Фергани, кангюйські сили відіграли вирішальну роль у перемозі над ними. У період свого розквіту (I ст. до н. е. — I ст. н. е.) Кангюйська держава домінувала в усьому басейні Сирдар'ї від Аралу до Тянь-Шаню. З нею пов'язують досліджені в цих областях каунчинську, отрарсько-каратауську та джетиасарську археологічні культури, близькі між собою за походженням та у своїх головних проявах: Залишені вони іраномовними нащадками присирдар'їнських саків, які й утворили державу Кангюй²¹.

Дослідники відзначають, що у межах I—VIII ст. н. е. матеріальна культура присирдар'їнських областей не зазнає різких якісних змін²². Але це зовсім не означає сталість та незмінність етнополітичних структур. Якщо на початку цієї восьмисотрічної доби тут переважало іраномовне населення, то у третій чверті I тис. воно було вже тюркомовним. Змінювались на цих територіях і державні утворення. Останню згадку про Кангюй маємо для 270 р., але його історія I—III ст. н. е. майже невідома. Відносно V ст. різноманітні (візантійські, сірійські, китайські тощо) джерела повідомляють про гунів (гунів-хіонітів, гунів-кидаритів та гунів-ефталітів) у цих землях. Перші ж відомості про тиск гунів на землеробські поселення Согду маємо в «согдійських старих листах», які датуються 312—313 рр. н. е.²³ Тому маємо певні підстави вважати, що десь протягом останньої третини III — початку IV ст. етнонім «гуни» набуває значного поширення на північ від Согду, а, принаймні, з початку V ст. різні за своїм походженням етнічні групи (хіоніти, кидарити, ефталіти тощо) відомі сучасникам під спільною назвою гунів. З античних же джерел відомо, що приблизно в 350 р. гуни десь у північно-східних областях Прикаспію перемагають аланів, а в 371 р. здійснюють свій перший похід у Крим. З цього випливає, що політичне об'єднання, очолюване людьми, які звали себе гуни-хуну, стає пануючим у межах, щонайменше, сучасного Центрального та Південного Казахстану не пізніше середини IV ст. і, мабуть, не раніше останньої чверті III ст. Здається вірогідним, що після занепаду Кангюйської держави панівною силою у присирдар'їнсько-приаральських степах стають саме гуни, тобто військово-політичне об'єднання, яке усвідомлює свою історичну спадкоємність з тими рештками «північних сюну», які у 50-х роках II ст. потрапили на землі сучасного Казахстану. Така зміна політичної гегемонії відбувалась, очевидно, відносно мирним шляхом, бо жодних слідів військових руйнувань цього часу не простежується. Але саме з IV ст. у матеріальній культурі поширюються елементи східного походження, що, мабуть, логічно було б пояснити певною престижністю власне гунських речей.

Перші контакти кангюй та хуну мали місце ще на початку I тис., але відбилися вони переважно на матеріальній культурі західних володінь цієї держави. На думку дослідників, кенкільська катакомбна культура гірських долин Тянь-Шаню, яку можемо розглядати як локальний прояв культури Кангюя, склалась при безпосередній участі хунських племен, що прийшли зі сходу²⁴. Трохи пізніше цей вплив стає відчутним і в присирдар'їнських курганах. Але залишається ще мало дослідженим складний процес етнокультурної асиміляції цих хунів у конгломераті різномовного населення Кангюйської держави. Маємо лише підстави вважати, що після поразки від сянбійців сюну-гуни опиняються на північно-східній периферії Кангюйської держави і, мабуть, потрапляють у залежність від неї. Гірські долини Тянь-Шаню стають місцями їх зимівель. Але пізніше центр володінь зміщується у пониззя Сирдар'ї та прилеглі райони Приаралля, де протягом III—IV ст. їх сила поступово зростає. Не пізніше середини IV ст. вони стають на чолі великого поліетнічного об'єднання народів Приаралля та басейну Нижньої і Середньої Сирдар'ї, наслідком чого було поширення їх імені, вже як політоніма, на сусідів. Відповідно, в етнічному відношенні назва гуни остаточно втрачає будь-який певний зміст. Вона стає іменем великої, поліетнічної та багатомовної федерації або конфедерації протодержавних і ранньодержавних об'єднань у межах Південного і Центрального Казахстану.

Які ж етнічні групи увійшли до складу такого макрополітичного об'єднання, люди якого були відомі під назвою гунів? Якими мовами розмовляли і чийми нащадками були?

У II тис. до н. е. територія Казахстану та Киргизстану була зайнята скотарями андронівської спільності, у межах якої зараз виділяють алакульську та Федорівську археологічні культури. Дослідники однак у визначенні етномовної приналежності їх носіїв як індо-іранців та вважають, що приблизно протягом другої половини II тис. до н. е. значна частина цих племен відходить на південь — у Середню Азію, Північно-Східну Індію та Іран²⁵. У казахстанських степах залишаються племена північно-іранської мовної групи, які у другій чверті I тис. до н. е. входять до складу великої «скіфської» культурно-історичної спільності євразійських степів та стають відомими античним авторам під назвою саків. Серед останніх найбільш могутніми були масагети, які займали долину середньої та нижньої течії Сирдар'ї і були тісно пов'язані з Хорезмом. У VI ст. до н. е. вони витримали тиск персів, а в IV ст. до н. е. відстояли свою незалежність у боротьбі з військами Олександра Македонського. Кангюйці, відомі за китайськими джерелами з II ст. до н. е., «були іраномовним народом, нащадками та спадкоємцями сирдар'їнських саків»²⁶.

Більш складні і ще недостатньо досліджені етномовні процеси мали місце протягом I тис. до н. е. на території Східного Казахстану, Джунгарії та Монголії. Як вважають дослідники, саме тут за доби мезоліту і неоліту — (X—III тис. до н. е.) складалась алтайська етномовна спільність, яка на останньому етапі свого розвитку може бути ідентифікованою зі спорідненими культурами «сітчатої» або «текстильної» кераміки²⁷. Але наприкінці III тис. до н. е. ця спільність розпадається, що сталося не без участі просування на схід, у Алтайсько-Саянські передгір'я, скотарських племен афанасьєвської культури європейського антропологічного типу. Наслідком цього процесу, який незабаром був ускладнений широкими міграціями племен андронівської спільності, було виділення (на тлі розпаду алтайської спільності) групи тюркомонгольських племен, які як відносно єдиний етномовний масив зберігаються до кінця бронзового віку. Поступово, не без участі прийшлих скотарських племен, вони переходять до розведення худоби, сприймають металургію бронзи, знайомляться із землеробством і виходять на рівень розвитку тогочасних тохаромовних та іраномовних племен євразійських степів. На межі II і I тис. до н. е. тюрко-монгольська спільність поступово розділяється на монголозовну (забайкальський варіант культури плитових могил) та тюркомовну (карасукська культурна спільність). Найзахідніша група споріднених з карасукською спільністю племен репрезентована пам'ятками дандибайбегазинської культури Прибалхашія та степових просторів на північ та північний захід від нього. Їх сила спиралась на контроль за багатими місцевими мідними

рудниками, а продукція місцевих металургів поширювалась далеко на північ і захід, до лісових племен Сибіру та Уралу. Поступово прототюркські племена опановують і Північне Приаралля з чудовими літніми пасовиськами Тургайської улоговини, змішуючись з місцевими сакськими групами та сприймаючи широкий спектр елементів їх культури. На думку А. Х. Халікова, останні, яких дослідник вважає носіями огузько-проболгарської групи прототюркської мови, у середині I тис. до н. е. й були геродотовими агріппеями, тоді як на схід від них, ближче до оз. Балхаш, мешкали іседони — предки огузо-кипчацьких племен²⁸.

Таким чином, протягом I тис. до н. е. у казахстанських степах співіснували іраномовні та тюркомовні племінні об'єднання напівкочових та кочових скотарів. Вони знаходились приблизно на одному рівні соціально-економічного розвитку і мали багато спільного в матеріальній та духовній культурі. Ці об'єднання склали окрему історико-культурну область, яка мала досить чіткі кордони на півночі (угрські племена Сибіру і Уралу) та півдні (іригаційно-землеробські цивілізації Середньої Азії), але непевні й розмиті на заході (між Уралом та Каспієм, де починались савромато-сармато-аланські кочів'я) та на сході (між Алтаєм та Тянь-Шанем, де межували зі скотарями монгольських степів). В середині I тис. до н. е. кочовики євразійських степів, від Дунаю до Хуанхе, склали величезну культурно-історичну макроспільність, характерними ознаками якої були елементи так званої «скіфської тріади». Але у другій половині цього ж тисячоліття, під час посилення зв'язків з світом південних цивілізацій, її західні області (південь Східної Європи та Передкавказзя) потрапляють під переважний вплив античного світу (скіфи, сармати, алани), центральна частина (Казахстан та північ Середньої Азії) орієнтується на культуру Ірану, Бактрії, Согду і Хорезму (саки і масагети, західні тюркомовні племена), тоді як східний регіон (Монголія і Джунгарія) найтісніше пов'язується з цивілізацією давнього Китаю (ді, усуні, дінліни, сюну, сянбійці). Але культурні впливи поширювались не лише в «меридіональному» напрямку. Не менш істотними були взаємини і між самими степовими народами, як то було на межі I тис. до н. е.— I тис. н. е., коли в степах Казахстану все більш відчутними стають гунські імпульси.

Питання про мовну приналежність сюну у межах Монголії і досі залишається дискусійним. Більшість дослідників схиляється до думки про їх монголономовність. Але тюркомовність гунів, що прийшли у степи Східної Європи, ніхто під сумнів не ставить. Вважається, що після остаточного розгрому, якого їм завдали сянбійці, залишки північних сюну, рухаючись через Джунгарію, у долинах між Алтаєм та Тянь-Шанем, об'єднуються з місцевими тюркомовними племенами, очолюючи їх, передаючи свій етнонім, але сприймаючи їх мову. Ще більшої і, мабуть, остаточної тюркизації вони зазнають у межах Південно-Східного Казахстану, коли займають північні передгір'я Західного Тянь-Шаню та хребта Каратау у верхів'ях Таласа і Чу, на північно-східній периферії Кангюйської держави. Не виключено, що у середині — третій чверті II ст. якась частина гунів відкотилась навіть до Прикаспію (як то можемо припускати на підставі свідчень Діонісія та Птолемея), проте або не закріпилась там, або була досить швидко асимільована місцевими сармато-аланами.

Наступні 100—150 років від часу утвердження решток північних сюну на нових землях, приблизно до кінця III ст., у межах нового соціального організму йшло формування нового етносу. Останній складається як тюркомовний, але його назва відбиває уявлення про спадкоємний зв'язок саме з прийшлим, східним компонентом. Ситуація, при якій новий народ усвідомлює себе нащадками однієї етнічної групи, тоді як його мовою стає мова іншої, що також увійшла до його складу, є досить типовою. Сприймається самоназва провідної, домінуючої у політичному відношенні групи, але перехід представників останньої на іншу мову не тільки дає підстави вважати, що саме останньою користувалась переважна більшість членів соціального організму, який утворювався, але й дозволяє припускати відсутність у його межах соціальної сегригації за етно-мовною ознакою. Група північних сюну, що прийшла зі сходу, очолила та об'єднала місцеве, переважно тюркомовне на-

селення, але не перетворилась у замкнутий пануючий прошарок. Всупереч цьому, джерела свідчать про відсутність у них, принаймні до кінця IV ст., чіткого спадкоємного соціального поділу та монархічної влади. Цим, як вважають дослідники, гунське суспільство принципово відмінне від громадського устрою хунів-сюну. «Держава Хуну з її чіткою спадкоємною владою зникла. Замість неї прийшла військова демократія з характерним для неї інститутом військових вождів»²⁹. Цей висновок повністю уживоджується з археологічними матеріалами: за даними поховальних комплексів у гунському суспільстві не було глибокої соціальної диференціації³⁰.

Сукупність наявних джерел дозволяє пов'язати з ранніми гунами Південно-Східного Казахстану пам'ятки скотарського населення передгір'їв та гірських районів у верхів'ях р. Талас, долинах Чаткала і Кетьмен-Тюбе. Тут розташовані великі курганні могильники першої половини I тис.н. е., що налічують до тисячі насипів. Їх поховальний обряд свідчить про скрещення кількох етнокультурних традицій і репрезентований переважно трупопокладеннями в підкурганних катакомбах з дромосом або, рідше, в підбійних могилах³¹. Вони, як зазначають дослідники³², споріднені за керамікою та поховальними комплексами з каунчинською культурою Приаралля та пониззя Сирдар'ї, яка виникає трохи пізніше. Ці факти, як і загальне розуміння скотарської життєдіяльності у цьому регіоні, дозволяють припустити, що не пізніше кінця III ст. певна частина гунів, чії зимівлі зосереджувались переважно у Тальській долині, а літні випаси займали як гірські полонини, так і степові простори басейнів рік Чу і Сарису, переселяється ближче до Аральського моря, так чи інакше об'єднуючись з місцевими протоболгарами або підкорюючи їх. Поширення етноніму (мабуть, ще у формі політоніма) гуни у Приараллі (не пізніше першої половини IV ст.) свідчить про провідну роль носіїв цього імені у політичному житті місцевих тюрко-, а також, не виключено, й ірано- та угромовних племен. Саме тут утворюється ядро того могутнього гунського об'єднання, у складі якого були також болгари, савіри, акацири, утригури та інші тюркомовні племена Приаралля, що в середині IV ст. розпочинає запеклу боротьбу зі своїми західними сусідами. Археологічно можемо його ототожнити з пам'ятками каунчинської культури, для якої, як і для двох споріднених з нею культур Нижньої та Середньої Сирдар'ї, характерні невеликі укріплені поселення сирцевої архітектури, оточені великими курганними могильниками. Тут і знаходились життєві центри, тоді як безкраї степи, що простягались на північ, використовувались як літні пасовиська. Цим і пояснюється той, дивуочий деяких дослідників, факт, що саме у степових районах відомо дуже мало пам'яток (і, майже, лише поховань) цих часів.

Доходимо висновку, що в першій половині IV ст. існувало щонайменше два гунських військово-політичних об'єднання. Перше, більш старе, мало свої життєві центри по річці Талас та у північних передгір'ях Каратау і західних відрогів Тянь-Шаню, а його пасовиська охоплювали як найближчі полонини, так і степи між оз. Балхаш та р. Сарису, мабуть, аж до районів Цілинограду та Караганди. Нічого певного про етнічні групи, які входили до його складу, сказати не можна, але не виключено, що нащадки іраномовних саків у ньому складали значнішу частину, ніж у Північному Приараллі. Друге, молодше об'єднання мало своїм ядром пониззя Сирдар'ї, а його скотарська периферія, літні пасовиська простягались на північ Тургайською улоговиною та прилеглими до неї степами між Мугоджарами на заході та р. Сарису на сході, доходючи, можливо, до Кустанаю. До його складу, вважаємо, ввійшли і ті об'єднані гунами тюркомовні племена (болгари, савіри тощо), які з другої половини V ст. стають господарями східноєвропейських та передкавказьких степів.

По-різному, мабуть, склалась і доля приталаського та приаральського гунських об'єднань. Обидва вони були недовговічними, але кожне з них відіграло яскраву роль у тих бурхливих історичних подіях, що були пов'язані з переходом від давнини до середньовіччя.

Історія західного гунського угруповання відома лише в тій мірі, якою вона стосується подій в Європі. Переможні походи за Волгу, у Приазов'я та Північ-

не Причорномор'я, які супроводжувались масовим витиском аланів зі східно-європейських степів або їх частковим залученням до лав гунського війська, відкрили перед тюркомовними племенами чудові пасовиська. Мабуть, незабаром після остаточного придушення опору з боку остготів, який ще наприкінці IV ст. намагався організувати спадкоємець Германаріха Вінітарій, з Приаралля до Волги і Дону починається переселення певної частини скотарських родин, які займають панівне становище серед місцевих алано-готських угруповань. Протягом першої третини V ст. у степах між Дніпром і Волгою починає утворюватись новий соціальний організм на чолі з Ругилою. Ознайомившись з новими краями та дізнавшись про багатства римських провінцій, гунська знать планує грабіжницький похід на захід і, мабуть, для посилення своїх дружин, закликає до участі в ньому й одноплемінних з нею вершників Приаралля. Гунські війська йдуть на Дунай і займають Панонію, вимагаючи від Візантії величезних «дарунків». У 433 р. після смерті Ругила, Аттила, вбивши брата Бледу, успадковує батьківську владу та протягом двадцяти років панує в Центральній та Східній Європі. Події тих років, завдяки наявності писемних джерел, вивчені досить докладно³³. Після смерті Атtili (453 р.), гунське військово-політичне об'єднання розпалося і через кілька років самі гуни та їх частина, що раніше переселилась до Дунаю, повертаються у приазовські степи, де утворюють кілька невеликих соціальних організмів. У середині VI ст. Прокопій Кесарійський знає їх як кутургурів, утигурів та сарагурів³⁴.

Значно важче, навіть у найзагальніших рисах, окреслити історію тих гунів, що на початку V ст. залишались на території сучасного Казахстану. За свідченнями різноманітних (китайських, візантійських, вірменських тощо) джерел відомо, що, починаючи з цього часу, на землеробські області Середньої Азії та Ірану, а потім і Індії тиск з півночі значно посилюється. У зв'язку з цим постійно згадуються гуни, але часто з ними ототожнюють різні, хоча, мабуть, і споріднені народи.

Китайська хроніка Бей-ші повідомляє, що десь зразу ж після 424 р. юечжійський (кушанський) володар Цидоло (Кідара) був вигнаний гунами з своїх володінь. З цього часу з'являється назва «кидарити». А візантійський автор Пріск Панійський повідомляє, що в 456 р. Іран вів боротьбу десь на своїх північно-східних кордонах з «гунами, що зветься кидаритами». Про «гунів-кидаритів» він згадує і стосовно подій 464 р. Пізніше вони відомі в районі Гандхари, звідки у 477 р. направили посольство до Китаю. Так само, на думку деяких дослідників, гунами називали і хіонітів — іраномовний народ, що походив з Приаралля або Чача і близько 450 р. на нетривалий час став гегемоном у Середній Азії. І вже зовсім чітко і впевнено історичні джерела, і серед них Прокопій Кесарійський, називають гунами («білими гунами») ефталтів, які в середині V ст. мешкали десь у південних чи південно-східних областях сучасного Казахстану. Протягом останньої третини того ж століття вони підкоряють Согд та весь Східний Туркестан, Бактрію і Північну Індію. В індійських джерелах вони носять назву «хуна»³⁵.

Співвідношення кидаритів, хіонітів та ефталтів на сьогодні остаточно не з'ясоване. Але привертає увагу той факт, що двох перших, певно — іраномовних, які фігурують у подіях 20—70-х років, називають гунами лише інколи, тоді як ефталтів, які спочатку мешкали дещо північніше чи східніше і вийшли на історичну арену на межі 60—70-х рр., гунами називають одностайно всі джерела. Можемо припустити, що ці гуни-ефталти походять саме від тих гунів, що залишили підкурғанні катакомбні поховання у долині р. Талас та передгір'ях Тянь-Шаню. До тієї нищівної поразки, якої в 60-х рр. VI ст. їм завдали приалтайські тюркюти, вони міцно утримували свої землі та зберігали успадкований від давніх сюну етнонім. Цілком вірогідно, що під час занепаду Кангюйської держави долини Сирдар'ї, десь у IV ст., саме вони стають провідною політичною силою в межах Південного Казахстану та Киргизстану і пізніше, у V ст. поширюють свою владу на кидаритів та хіонітів, яких від того також інколи називають гунами.

Як бачимо, комплексний розгляд археологічних та писемних джерел у контексті загального бачення історичних подій першої половини I тис. дозво-

ляе певною мірою уявити, якими були гуни протягом двох століть напередодні їх широкої експансії у межах Європи, Середньої Азії та Північної Індії. Ми дійшли висновку, що, принаймні, у IV ст., на півдні Казахстану існувало два гунських об'єднання. Від західного, приаральського, походять ті гуни, чий похід в Європу призвели до Великого переселення народів та прискорили падіння Західної Римської імперії. Їхня перемога над готами Північного Причорномор'я сприяла піднесенню антської (полянської) конференції³⁶ та відіграла істотну роль у наступному утвердженні слов'янських племен у Нижньому та Середньому Подунав'ї. З іншого боку, гунська експансія поклала край пануванню у східноєвропейських степах іраномовних народів та розпочала добу тюркизації Приазов'я і Північного Причорномор'я.

Примітки

- ¹ Миняев С. С. Сюну // Исчезнувшие народы.— М., 1988.— С. 125.
- ² Гумилев Л. Н. Хунну.— М., 1969.— 291 с.; Гумилев Л. Н. Хуннокитайские войны III—IV вв. до н. э. // Древний мир. Сборник статей.— М., 1962.— С. 410—417; Коновалов П. Б. Хунну в Забайкалье.— Улан-Удэ, 1976.— 219 с.; Кляшторный С. Г. Гуннская держава на Востоке (III ст. до н. э.) // История древнего мира.— М., 1982.— Т. 3.— С. 166—177; Тумэт Д. Антропологическая характеристика хунну Монголии // Древние культуры Монголии.— Новосибирск, 1985.— С. 87—96.
- ³ Гумилев Л. Н. Хунну.— С. 242.
- ⁴ Плетнева С. А. Кочевники средневековья.— М., 1982.— С. 19, 22; Амброз А. К. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы // СА.— 1971.— № 2; Засецкая И. П. О хронологии и культурной принадлежности памятников южнорусских степей и Казахстана гунской эпохи // СА.— 1978.— № 1.— С. 53—71.
- ⁵ Амброз А. К. Восточноевропейские и среднеазиатские степи V — п. п. VIII вв. // Степи Евразии в эпоху средневековья.— М., 1981.— С. 10.
- ⁶ Гумилев Л. Н. Хунну.— С. 237; Кляшторный С. Г. Указ. соч.— С. 176.
- ⁷ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство.— М.-Л., 1948.— С. 480—483; Шелов Д. Б. Волго-Донские степи в гунское время // Вопросы древней и средневековой истории Восточной Европы.— М., 1978.— С. 85, 86.
- ⁸ Сазанов А. В., Иващенко Ю. С. К вопросу о датировках позднеантичных слоев городов Боспора // СА.— 1989.— № 1.— С. 84—102; Сазанов А. В. О хронологии Боспора ранневизантийского времени // СА.— 1989.— № 4.— С. 41—60.
- ⁹ Петров В. П. Етногенез слов'ян.— К., 1971.— С. 23.
- ¹⁰ Баранов И. А. Памятники раннесредневекового Крыма // Археология УССР.— К., 1969.— Т. 3.— С. 234—253.
- ¹¹ Халиков А. Х. Татарский народ и его предки.— Казань, 1989.— С. 60.
- ¹² Гумилев Л. Н. Хунну.— С. 242.
- ¹³ Плетнева С. А. Указ. соч.— С. 18, 19, 21.
- ¹⁴ Акишев К. А. К проблеме происхождения кочевничества в аридной зоне Казахстана // Поиски и раскопки в Казахстане.— Алма-Ата, 1971; Масанов Н. Э. Проблемы социально-экономической истории Казахстана на рубеже XVIII—XIX веков.— Алма-Ата, 1984.— 175 с.
- ¹⁵ «Михман-намеи Бухара» Рузбихана как исторический источник по истории Казахстана XV—XVI вв. // Труды ИИАЭ АН Каз. ССР.— Алма-Ата, 1960.— Т. 3.— С. 143.
- ¹⁶ Аммиан Марцеллин. История.— К., 1908.— Вып. III.— С. 236—243.
- ¹⁷ Див.: Плетнева С. А. Указ. соч.— С. 21.
- ¹⁸ Удальцова З. В. Идеино-политическая борьба в ранней Византии.— М., 1974.— С. 70, 71.
- ¹⁹ Смагулов Е. А. Он бес гасырга куэ // Білім және еңбек.— 1987.— №12.— С. 21—23; Байпаков К. М., Подушкин А. Н. Памятники земледельческо-скотоводческой культуры Южного Казахстана.— Алма-Ата, 1989.— С. 24; Байпаков К. М., Смагулов Е. А. Новые археологические материалы из Отрарского оазиса // Известия АН Каз. ССР (Серия обществ. наук).— 1990.— № 6; Байпаков К. М. По следам древних городов Казахстана.— Алма-Ата, 1990.— 205 с.
- ²⁰ Левина Л. М. Керамика Нижней и средней Сырдарьи в I тысячелетии н. э.— М., 1971.— С. 17.
- ²¹ Литвинский Б. А. Кангюйско-сарматский фарн.— Душанбе, 1968; Филянович М. И. Ташкент, зарождение и развитие города и городской культуры.— Ташкент, 1983; Гафуров Б. Г. Таджики.— М., 1989.— Т. 1.— С. 172—173.
- ²² Левина Л. М. Указ. соч.; Байпаков К. М. Указ. соч.— С. 205.

²³ Гафуров Б. Г. Указ. соч.— С. 245, 247, 250, 251, 255, 298.

²⁴ Бернштам А. Н. Древнейшие тюркские элементы в этногенезе Средней Азии // СЭ.— 1947.— Вып. VI/VII.— С. 148—158; Бернштам А. Н. Проблемы древней истории и этногенеза Южного Казахстана // Изв. АН Каз. ССР (сер. археологии).— 1949.— Вып. 2; Бернштам А. Н. Древний Тянь-Шань // КСИИМК.— 1951.— Вып. 38.— С. 141—143; Заднепровский А. Ю. Проблемы Кенкола // Маргулановские чтения (Матер. конф.) — Алыд-Ата, 1989.— С. 181—183.

²⁵ Кузьмина Е. Е. Древнейшие скотоводы от Урала до Тянь-Шаня.— Фрунзе, 1986.— 134 с.; Бондар-Девин Г. М., Грантовский Э. А. От Скифии до Индии.— М., 1983.— С. 154—202.

²⁶ Гафуров Б. Г. Указ. соч.— С. 175.

²⁷ Окладников А. П. Неолит Сибири и Дальнего Востока // Каменный век на территории СССР.— М., 1979.

²⁸ Халиков А. Х. Указ. соч.— С. 52—54.

²⁹ Гумилев Л. Н. Хунну.— С. 246.

³⁰ Амброс А. К. Восточноевропейские и среднеазиатские...— С. 22.

³¹ Кожомбердиев Н. К. Катакомбные памятники Таласской долины // Археологические памятники Таласской долины.— Фрунзе, 1963.— С. 76; Левина Л. М. Указ. соч.— С. 189—193; Заднепровский А. Ю. Указ. соч.— С. 181—183.

³² Амброс А. К. Восточноевропейские и среднеазиатские...— С. 21.

³³ Бернштам А. Н. Очерк истории гуннов.— Л., 1951; Артамонов М. И. История хазар.— Л., 1962.

³⁴ Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа.— М., 1990.— С. 72.

³⁵ Гафуров Б. Г. Указ. соч.— С. 245—264.

³⁶ Брайчевский М. Ю. Славяне в Подунавье и на Балканах в VI—VIII вв. // Славяне на Днестре и Дунае.— К., 1983.— С. 223.

Ю. В. Павленко, Е. А. Смогулов

ГУННЫ НАКАНУНЕ ИХ ВТОРЖЕНИЯ В ЕВРОПУ

Одним из принципиально важных, но пока все еще слабо разработанных вопросов древней и раннесредневековой истории Украины, Южной России, Казахстана и Средней Азии является проблема этногенеза и политических объединений гуннов. Комплексное исследование археологических и письменных источников позволяет в общих чертах проследить исторические судьбы этого народа. Во II в. часть разгромленных у границ Китая северных сюнну переселяется на запад, в предгорья Тянь-Шаня и Каратау, входит в политическую систему государства Кангюй (на средней Сырдарье) и осваивает степи южного Казахстана. Со временем, смешавшись с местным населением, часть их занимает Северо-Восточное Приаралье, подчиняет местные тюркоязычные племена болгар и со середины IV в. начинает совершать далекие походы на запад, побеждая алан и готов. Переселение части гуннов в восточноевропейские степи имело место уже в первой половине V в. Параллельно этому гунны предгорных долин устанавливают гегемонию в пределах Средней Азии и к началу VI в. распространяют свою власть на сопредельные области Афганистана, Восточного Туркестана и Северной Индии. Однако, как в Европе, так и в Азии время гуннского господства было непродолжительным и к середине VI в. они сходят с исторической арены, уступая первенство другим народам. Походы гуннов в Восточную и Центральную Европу обусловили крушение готского владчества в Северном Причерноморье и в конечном счете способствовали славянскому продвижению в Подунавье.

Yu. V. Pavlenko, E. A. Smogulov

HUNS ON THE EVE OF THEIR INVASION TO EUROPE.

One of the fundamentally important but still poorly developed problems of the ancient and early medieval history of the Ukraine, South Russia, Kazakhstan and Central Asia is the problem of ethnogenesis and political unification of Huns. Comprehensive examination of archaeological and written sources permits to follow in outline the historic fortunes of this

nation. In the 2nd century part of the northern S'unnü people having been defeated at the borders of China migrated to the West, to the foothills of Tianjin and Karatau, entered the political system of the Kangyui state (on the mid-Syr Darya river) and developed South Kazakhstan steppes. In due course, having fused with the local population, part of them occupied north-east Aral Sea area, subdued local Turkic speaking tribes of Bulgarians and starting the mid-IV century made raids far to the West conquering Alans and Goths. Partial migration of huns to the east European steppes was already observed in the early half of the V century. At the same time huns living in the foothill valleys established their hegemony within the Central Asia and by the early VI century extended their power to the contiguous areas of Afghanistan, eastern Turkestan and north India. However, huns' domination both in Europe and Asia was short, and by the mid-VI century they dropped out of historical arena conceding the first place to other nations. Raids of Auns to the Eastern and Central Europe stipulated the downfall of the Gothic rule in the North Pontic area and finally promoted the Slav advancement to the Danube basin areas.

Одержано 06.03.1991

**1993 року у видавництві «Наукова думка»
вийдуть у світ:**

**СОН Н. О. Римская Тира.— Киев: Наук. думка, 1993.—
12 л.: ил.— ISBN 5-12-004033-0 (в обл.): 6 р.**

В монографии с использованием нарративных, эпиграфических, нумизматических и археологических памятников исследуется история, материальная и духовная культура населения Тира первых столетий новой эры.

Для историков, археологов, преподавателей и студентов исторических факультетов.